

Prof. dr. Zlatiborka Popov-Momčinović
Univerzitet u Istočnom Sarajevu / University of East Sarajevo
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
zlatiborka.popov.momcinovic@ff.ues.rs.ba

Prof. dr. Amila Ždralović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
a.zdralovic@pfsa.unsa.ba

UDK 305-055.1/.2(497.6)

Pregledni naučni rad

**URODNJAVANJE BEZ RODA?
ANALIZA GENDER MEHANIZAMA U ODABRANIM
LOKALNIM ZAJEDNICAMA BOSNE I HERCEGOVINE**

**GENDER MAINSTREAMING WITHOUT GENDER?
ANALYSIS OF GENDER EQUALITY MECHANISMS IN
SELECTED LOCAL COMMUNITIES OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Sažetak

Rodna ravnopravnost predstavlja demokratski i civilizacijski standard, i u velikom broju država u svijetu, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, uspostavljeni su mehanizmi s ciljem implementacije urođnjavanja (eng. gender mainstreaming). Međunarodni mehanizmi i ženske organizacije civilnog društva su najznačajniji nosioci ovih promjena, dok stvarni učinci urođnjavanja ovise od kapaciteta institucija i predanosti donosilaca političkih odluka da se rodna pitanja s margine premjeste u centar pri definisanju javnih politika na svim nivoima vlasti. Svuda u svijetu su prisutni raskoraci između normiranog i primijenjenog, posebno na lokalnom nivou, a u zemljama Zapadnog Balkana su ovi problemi još izraženiji a i nedovoljno artikulirani u akademskim istraživanjima. Stoga se u ovom radu analiziraju rezultati istraživanja sprovedenog u odabranim lokalnim zajednicama iz oba bh. entiteta koje je obuhvatilo analizu pravnih propisa na lokalnom nivou i intervjuja koji su obavljani s relevantnim akterima i akterkama (aktivistkinjama i članovima i članicama komisija za ravnopravnost spolova na lokalnom nivou). Analiza pokazuje da se rodnoj ravnopravnosti pristupa fragmentarno i nedosljedno, da ona nije na adekvatan način obuhvaćena u lokalnim dokumentima i da su lokalne mehanizmi za sprovođenje urođnjavanja (komisije za ravnopravnost spolova) formirani da bi se zadovoljila formalna obaveza. U lokalnim zajednicama u kojima nema kapacitiranih ženskih organizacija, situacija je još lošija kada je riječ o mogućnosti praćenja i unapređenja rada ovih mehanizama.

Ključne riječi: rodna ravnopravnost, urođnjavanje, lokalne zajednice, Bosna i Hercegovina, mehanizmi za rodnu ravnopravnost, ženske organizacije civilnog društva

Summary

Gender equality is a democratic and civilizational standard, and mechanisms to implement gender mainstreaming have been established in many countries around the world, including Bosnia and Herzegovina. International mechanisms and women's civil society organizations are the main carriers of these changes, but the real impact of gender mainstreaming depends on the ability of institutions and the commitment of policy makers to move gender from the margins to the center in setting public policy at all levels of government. Unfortunately, across globally, the norm and practice diverge, especially at the local level. In the countries of the Western Balkans, these problems are even more pronounced and insufficiently articulated in academic research. Therefore, this paper analyzes the results of a survey conducted in local communities in Bosnia and Herzegovina. The research included an analysis of legal provisions at the local level and interviews with relevant stakeholders (women activists and members of local equality commissions). The analysis shows that gender equality is addressed in a fragmented and inconsistent manner, that it is not adequately addressed in local documents, and that local gender mechanisms (commissions for gender equality) have been formed to fulfill a formal obligation. In communities with no profiled women's organizations, the situation is even worse when it comes to the possibility of monitoring and improving the work of these mechanisms.

Keywords: *gender equality, gender mainstreaming, local communities, Bosnia and Herzegovina, gender equality mechanisms, women's civil society organizations*

Uvod

Rodna ravnopravnost je važan indikator 'modernizacije' određenog društva i njegove demokratičnosti, a uspostavljanje mehanizama za rodnu ravnopravnost smatra se suštinskom karakteristikom demokratskog društva (McBride, Mazur 2013: 658). Žene čine nešto više od 50% stanovništva čiji je nepovoljan položaj uzrokovan kako diskriminatorskim praksama, tako i navodno rodno neutralnim načinima formulisanja javnih politika. S razvojem međunarodnih mehanizama kojima bi se na adekvatan način ovaj problem riješio, dolazi do pozitivnih promjena širom svijeta. U istraživanjima se detektuje da veliki broj zemalja bilježi stanovite pomake kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti i barem 140 država u svijetu je uspostavilo mehanizme i posebna tijela u čijem fokusu nadležnosti je *gender mainstreaming* odnosno urođnjavanje (Clisby, Enderstein 2017: 237), uključujući i Bosnu i

Hercegovinu. No, učinci uspostavljenih mehanizama variraju od zemlje do zemlje, a posebno je primjetna nedovoljna učinkovitost ovih mehanizama na lokalnom nivou vlasti. Imajući u vidu nedostatak istraživanja (posebno akademskih) u Bosni i Hercegovini posvećenih rodnim politikama, u ovom radu se analiziraju prakse urođnjavanja u odabranim lokalnim zajednicama. Najprije je prikazan presjek razvoja i neke protivrječnosti oko samog koncepta *gender mainstreaming*-a i njegovog sprovođenja u različitim kontekstima, i potom u Bosni i Hercegovini. Zatim, na osnovu sprovedenog istraživanja u odabranim lokalnim zajednicama objašnjavaju se načini i dinamika funkcionisanja mehanizama rodne ravnopravnosti na ovom nivou vlasti.

Mehanizmi urođnjavanja – presjek razvoja

Urođnjavanje javnih politika pretpostavlja da one integriraju rodnu perspektivu u sve zakone, strategije i programe na svim nivoima vlasti i u svim društvenim sferama, s ciljem eliminacije diskriminacije i preoblikovanja struktura da bi se omogućilo da muškarci i žene imaju jednake benefite (Bacchi, Eveline 2010: 65; Bjorkdahl, Somun-Krupalija 2021: 113). Nije riječ samo o unapređenju položaja žena u određenim oblastima ili segmentima, već o široj transformaciji/dekonstrukciji rodnih odnosa kroz, između ostalog, pomjeranje *gendera* s margina u centar svih političkih pitanja i odluka (Antonijević 2019: 275). Zbog toga je neophodno podizanje svijesti svih donosilaca odluka na svim nivoima vlasti, edukacija onih koji te odluke sprovode i koordinisana saradnja sa ženskim organizacijama na principima participacije s obzirom na to da se različite potrebe žena najučinkovitije artikulišu kroz ženski pokret. Upravo se ženske organizacije civilnog društva, međunarodne organizacije i institucionalni mehanizmi smatraju najznačajnijim akterima ovih pozitivnih promjena (Kardam, Acuner 2003: 99; Rai 2003: 15; Zwingel 2016: 16). Napori međunarodnih i regionalnih mehanizama, usmjereni ka integrisanju rodne perspektive, ne mogu da mijenjaju institucionalne prakse i norme ako ih ne podržava aktivizam civilnog društva odnosno ženski pokret u određenoj državi (True 2003: 384).

Uprkos početnom entuzijazmu i unapređenjima, primjetan je raskorak između razvoja ovih mehanizama i njihovih realnih učinaka, koji se posebno produbljuje sa stepenom ekonomskog i drugog razvoja određene države, stepenom demokratije, respozivnosti i odgovornosti vlasti, i vrijednosnih obrazaca u široj populaciji, posebno onih koji trebaju da orodne i potom sprovode same politike (Valente 2007: 531). Takođe se preispituje projektna zamka politika urođnjavanja, upotreba rodno senzibilne statistike i akcionih planova koje donose formirani mehanizmi, koji nisu u mogućnosti da pristupe

pitanjima koja se tiču roda, moći i diskursa koji protežiraju muškarce (Bacchi, Eveline 2010: 51). U istraživanjima su se preispitivali konkretni učinci tijela formiranih u svrhu urođnjavanja s obzirom na njihovu birokratsku strukturu i relativnu slabost u odnosu na druge državne institucije i organe (Kardam, Acuner 2003: 96; Gusta, Madera, Caminotti 2017: 456). Ovi problemi su posebno prisutni u zemljama koje ne pripadaju zapadnim demokratijama, gdje je koncept urođnjavanja doveo do novih oblika neokolonijalizma (Clisby, Ederstein 2017: 233, 234) i do guranja u stranu različitih potreba žena, dok se u isto vrijeme dešavala fetišizacija informacija koje se tiču roda, procedura za njihovo prikupljanje i evaluaciju učinaka (Hodžić 2011: 218). U nekadašnjim socijalističkim zemljama u Evropi ovi mehanizmi nisu uspostavljeni kao rezultat koordinisanog djelovanja ženskih organizacija (za razliku npr. od nekih zemalja Latinske Amerike), već pod međunarodnim uticajem i posebno kao dio napora ka približavanju standardima Evropske unije (True 2003: 384; Waylen 2007: 151).

I dok se lokalni nivo vlasti naglašava kao prostor gdje se ljudska prava zapravo konkretizuju i konzumiraju, a socijalne politike smatraju uspješnijim ukoliko su fokusirane na svakodnevne probleme građanki/a (Pejanović, Sadiković 2022: 7), primjetan je manjak akademskih istraživanja koja se bave mehanizama urođnjavanja na ovom nivou (Otero-Hermida, Lorenzo 2020: 866). Jedan od generalnih problema je i tzv. dekontekstualizacija istraživanja urođnjavanja koji je shvaćen kao apstraktni alat (Eerdewijks, Davids 2014: 304). Dalje, akademska istraživanja se eventualno tiču pojedinačnih studija slučaja lokalnih zajednica (Otero-Hermida, Lorezno 2020: 866), dok je u zemljama koje ne pripadaju zapadnim demokratijama evidentan manjak istraživanja generalno kada je riječ o praksama urođnjavanja (McBride, Mazur 2012: 19). U razvijenim zemljama je takođe uočen *gap* između nacionalnih i lokalnih mehanizama čak i u zemljama kao što je Švedska (Andersson 2015: 209, 214), i ukazano je na slabljenje ovih mehanizama na lokalnom nivou (posebno rodno odgovornog budžetiranja) u periodu ekonomske krize (Conley, Page 2018: 794). U zemljama Zapadnog Balkana a gdje spada i Bosna i Hercegovina istraživanja su rijetka i sporadična, a što nije iznenađujuće s obzirom na to da se institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti faktički i ne sprovode i da nisu uspostavljeni alati pri institucijama za njihovo praćenje (Lazarević, Tadić 2018: 15). U Bosni i Hercegovini je takođe evidentan generalni nedostatak akademskih istraživanja koja se tiču rodnih pitanja, a i istraživanja i aktivizam u civilnom društvu ako nisu fokusirani na etnonacionalizam često imaju teškoća da se čuju ili smatraju vjerodostojnim (Pierson et al 2016: 606). Stoga je cilj ovog rada da pruži akademski doprinos istraživanjima ovih praksi u Bosni i Hercegovini, koja bi u saradnji sa praktičarima/kama podstakla da sâmi principi urođnjavanja dobiju novi zamah (Booth, Bennet 2002: 432)

Bosna i Hercegovina: društveni kontekst i presjek stanja urođnjavanja

Bosna i Hercegovina spada u susjedne zemlje Evropske unije koja je najviše napredovala kada je riječ o institucionalizaciji rodne ravnopravnosti (Hughson 2014: 8, 57). Kao i u drugim postkonfliktnim područjima, i u BiH su se otvorile strukturalne prilike za urođnjavanje i za mobilizaciju ženskih grupa i organizacija (Chaney 2016: 282). Potvrdu ovog napretka autori/ce (npr. Savičić 2016) nalaze u promjenama u zakonskoj regulativi, kreiranim i usvojenim strateškim dokumentima i gender akcionim planovima. Veliku ulogu u uspostavljanju ovih mehanizama, imale su ženske organizacije civilnog društva, koje su se nakon rata i uz podršku međunarodnog faktora profilisale i profesionalizovale (Rošul-Gajić 2016: 144). Iako je evidentno da najkapacitiranije organizacije civilnog društva uključujući ženske, dolaze iz urbanih centara Bosne i Hercegovine (Žeravčić 2016: 52), primjećuje se takođe da i u ruralnim i manjim lokalnim zajednicama postoje snažne ženske organizacije sa značajnim učincima (Popov-Momčinović 2020: 239). No, s obzirom na to da je civilno društvo i posebno ženske organizacije u takvim situacijama uključeno u veliki broj različitih aktivnosti i opterećeno birokratizacijom vezano za alokaciju humanitarne pomoći i drugih oblika asistencije od strane međunarodnih aktera, dolazi u isto vrijeme do slabljenja njihovog efektivnog uključivanja u procese koji se tiču kreiranja javnih politika (Chaney 2016: 286).

Također, autori/ce (na pr. Simić 2015: 99, 103; Kadribašić 2019: 138) upozoravaju da postoji veliki raskorak između *de iure* i *de facto*, odnosno između pravnih propisa i realnog stanja na terenu, te da je prisutan manjak volje od strane nadležnih institucija da se usvojeni zakoni stvarno implementiraju. U takvim okolnostima ženske organizacije su uglavnom koristile strategije koordinisanog pritiska na domaće vlasti uz podršku međunarodnog faktora (Rošul-Gajić 2016: 144). S druge strane, ističe se da su, kao i u drugim postkonfliktnim društvima, ženske organizacije morale ne samo da senzibiliziraju domaće institucije i vlasti na različitim nivoima, već i dominantne politike međunarodnih aktera u postkonfliktnim društvima (Rošul-Gajić 2016: 144). Uprkos tome, urađene analize ukazuju da kada je riječ o izradi akcionih planova i programa za unapređenje rodne ravnopravnosti uopće i po specifičnim oblastima, najveća je zasluga upravo ženskih organizacija (Milinović, Krunić 2011: 30; Hughson 2014: 32). Također, uočava se da se uspostavljeni mehanizmi za rodnu ravnopravnost u BiH sve više „razvodnjavaju“ što se spuštamo na tzv. niže nivoe vlasti (Miftari 2017: 18; Ždralović, Popov-Momčinović, Kuduzović 2018: 11). Prisutno je kašnjenje u formiranju ovih komisija kao i promjena saziva nakon lokalnih izbora, a ova nestalnost članova i članica onemogućava njihov kontinuitet u

radu (Atlić-Smajlović 2013: 12; OSCE 2015: 18). Analize ukazuju da nadležni lokalni organi više koriste „zdravorazumska i neka usputna rodna znanja, [...] da promovišu vrijednosti rodne ravnopravnosti u radu općina“ (Björkdahl, Somun-Krupalija 2018: 26). Iz tih razloga su organizacija civilnog društva „Sarajevski otvoreni centar“ i *Gender centar FBiH*, otvorenim pismom od 21. septembra 2020. godine pozvali „kantone, gradove i općine da usvoje kantonalne i lokalne gender akcione planove u skladu sa Gender akcionim planom BiH i pratećim operativnim planovima, te da prilikom izrade svih politika, programa i mjera uključe rodnu perspektivu i primjenjuju Zakon o ravnopravnosti spolova i Gender akcioni plan BiH“. U pismu su ponudili i stručnu podršku za izradu planova (SOC i Gender centar FBiH 2020). No, prema dostupnim podacima (Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Gender centar FBiH) mali broj lokalnih zajednica ima izrađene gender akcione planove, a u većini lokalnih zajednica su završeni njihovi provedbeni ciklusi.

Od drugih problema na lokalnu posebno se ističe izražena etnička homogenizacija stanovništva proizvedena tokom i nakon rata a što osnažuje patrijarhalne i tradicionalističke vrijednosti i stvara društveno nepovoljni okvir za realizaciju zakona i implementaciju mehanizama vezano za rodnu ravnopravnost (Kadribašić et al 2020: 41). Na lokalnom nivou se generalno nedovoljno pridaje pažnja pitanjima ravnopravnog učešća žena u procesima donošenja odluka. Politiku u BiH uopće i na lokalnom nivou posebno, karakteriše ono što se u feminističkoj literaturi naziva 'muški klub' odnosno *old boys' networks*, gdje muškarci političari kroz formalne i neformalne kanale uticaja i mreže koje kreiraju, obezbjeđuju svoje pozicije u političkom vrhu (Bliznakovski, Gjuzelov, Popovikj 2017: 4). Tako su neki načelnici i gradonačelnici na ovim pozicijama u nekoliko mandata, a npr. u Tuzli, Konjicu, Bratuncu, Teočaku, Gračanici, duže od dvadeset godina (AlJazeera 13.11.2020). Ratno naslijeđe i stalna proizvodnja konflikta i tenzija, dominacija etničkih identiteta naspram drugih oblika pripadanja i nauštrb individualnih prava, stvaraju generalnu nepovoljnu klimu za unapređenje položaja žena u BiH. Aktivistkinje kontinuirano ukazuju da glavne izazove u njihovim aktivnostima predstavljaju institucionalni okvir i politička klima kao i opšti društveni kontekst, a što se dalje usložnjava na lokalnu uslijed specifičnih lokalnih problema (Ždralović, Popov-Momčinović 2019: 16, 17).

Metodologija istraživanja

Iz tih razloga, u ovom radu smo se opredijelile da analiziramo stanje rodne ravnopravnosti u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, bazirajući se primarno na vlastita istraživanja koja smo obavile tokom 2020. i 2021. godine

u saradnji sa ženskim nevladinim organizacijama u ciljanim lokalnim zajednicama¹. Saradnja se ogledala prevashodno u smislu izbora lokalnih zajednica i zajedničkog definisanja glavnog istraživačkog problema koji se tiče načina djelovanja uspostavljenih mehanizama za rodnu ravnopravnost. S obzirom na to da su istraživačice i ujedno autorice ovog rada same definisale precizna istraživačka pitanja, metodološki pristup, i potom uradile istraživanje i analizirale podatke, mišljenja smo da ova saradnja nije uticala na eventualnu pristranost istraživanja. Dodatan argument za to je da se ženske organizacije u feminističkoj literaturi, a što je potvrđeno u istraživanjima, smatraju glavnim pokretačima i zainteresovanim stranama u aktivnostima koje se tiču unapređenja rodne ravnopravnosti, uključujući saradnju sa uspostavljenim mehanizmima i praćenje njihovog rada. Na taj način istraživanje je dobilo na relevantnosti i praktičnom značaju.

U uzorak je ušlo ukupno šest lokalnih zajednica, po tri u svakom od bh. entiteta, od čega tri u entitetu Federacija Bosna i Hercegovina i tri u entitetu Republika Srpska. Odabrane lokalne zajednice su geografski blizu ali različitog stepena razvoja i drugih demografskih karakteristika. Prema indeksu lokalnog razvoja, Tuzla spada u razvijene lokalne zajednice, Gračanica, Srebrenik i Milići u srednje razvijene, Bratunac u nerazvijene, a Srebrenica u izrazito nerazvijene lokalne zajednice. Pored toga, analizirane lokalne zajednice, razlikuju se i po prisustvu i učinku ženskog aktivizma kroz civilno društvo. S obzirom na sve ove razlike između lokalnih zajednica sa istog geografskog područja, obezbjeđena je raznovrsnost uzorka i omogućena generalizacija.

S obzirom na već pomenutu razliku između *de iure* i *de facto* ali i na njihovu međusobno povezanost, u ovom radu smo definirale sljedeća istraživačka pitanja s ciljem analize problema u lokalnim zajednicama:

1. Da li je zakonska regulativa (odnosno pravni propisi) u analiziranim lokalnim zajednicama formulirana tako da se lokalni nivo vlasti obavezuje na ispunjavanje svojih obaveza kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti?
2. Da li se i u kojoj mjeri pri izradi strateških planova vodi računa o rodnoj ravnopravnosti te se rod ugrađuje kao osnovni ili pak neizostavni element planiranog razvoja?
3. Da li su uspostavljeni propisani mehanizmi (komisije) i u kojoj mjeri su učinkoviti u analiziranim lokalnim zajednicama?

¹ Riječ je o istraživanju *Stanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou* koje je provedeno avgusta i septembra 2020. u saradnji sa Forum žena Bratunac i UG Horizonti iz Tuzle, uz podršku *Kvinna-til-Kvinna* fondacije iz Švedske.

U istraživanju je korištena kvalitativna metoda s ciljem dobivanja relevantnih podataka kao i stjecanja dubljeg uvida u istraživački problem i specifične, lokalne nijanse. Od istraživačkih tehnika korištena je najprije desk analiza – odnosno analiza sadržaja već urađenih istraživanja koja se tiču rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, a potom normativnih i drugih akata, kao što su statuti lokalnih zajednica i strategije razvoja koji su pružili inicijalni uvid u stanje na terenu. Urađeni su dubinski polustrukturirani intervjui s aktivistkinjama iz Tuzle, Bratunca i Gračanice putem Zoom video poziva. Oni su su trajali u prosjeku sat vremena i pitanja koja su postavljena tokom intervjua ticala su se stanja rodne ravnopravnosti u svakoj od lokalnoj zajednici, posvećenosti lokalnih vlasti pitanjima koje se tiču rodne ravnopravnosti prije svega u kontekstu rada komisija za ravnopravnost spolova na lokalnom nivou i rodno odgovornog budžetiranja, kao i saradnje sa ženskim organizacijama.

Kada je riječ o drugim lokalnim zajednicama koje su ušle u ovu analizu, po našim saznanjima u Srebreniku ne postoji profilisano žensko udruženje niti neformalna ženska grupa na osnovu nama dostupnih informacija s kojima bi se mogao obaviti intervju. U slučaju Milića predsjednica ženskog udruženja je ujedno i članica Komisije za ravnopravnost spolova i sa njom je obavljen intervju putem vibera. U Srebrenici djeluju ženska udruženja koja predstavljaju žrtve i udruženje, kao što je „Sara“ Srebrenica, koje se uglavnom bavi osnaživanjem žena kroz samozapošljavanje u tradicionalnim zanimanjima i koja u fokusu djelovanja nemaju rodnu ravnopravnost i sa njima nismo uspjele organizirati intervju. No, budući da aktivistkinje iz „Forum Žena“ Bratunac u svojim različitim aktivnostima, a posebno kada je riječ o samoj temi ovog rada, „pokrivaju“ i regiju Birač (gdje spadaju opštine Bratunac, Srebrenica, Milići i Vlasenica) i spadaju u jedno od najprepoznatijih ženskih organizacija u cijeloj Bosni i Hercegovini, relevantne podatke smo dobile iz tog intervjua. Bilo je predviđeno obavljanje dubinskih polustrukturiranih intervjua sa članovima/icama ovih komisija. No zbog nedostupnosti informacija o sastavu ovih komisija, kao i činjenice da, i nakon dobivanja njihovih kontakata putem drugih kanala, ni oni sami nisu imali dovoljno informacija koje su nam bile potrebne, tokom istraživanja imali su formu razgovora i trajali su u rasponu od 10 do 15 minuta. U septembru 2020. godine, obavljena su po tri razgovora sa članovima/icama komisija iz Bratunca i Srebrenice, dva razgovora sa članom i članicom iz Milića. Samo su kada je riječ o Tuzli, obavljena dva intervjua putem Zoom platforme koja su trajala sat vremena sa članicom i predsjednicom komisije.

Ova manjkavost kada je o većini lokalnih zajednica riječ, sama po sebi nam daje bitne podatke o stanju na terenu i posvećenosti rodnoj ravnopravnosti u odabranim lokalnim zajednicama. Nakon prikupljanja podataka, urađena je induktivna tematska analiza koja se bazirala na onome šta je u samim podacima (Braun, Clark 2012: 56). Tematska analiza je omogućila da se utvrdi ono što je zajedničko u načinima na koji se o određenoj temi i problemu govori ili piše (Braun, Clark 2012: 56, 57), u ovom slučaju u intervjuima i dokumentima na osnovu istraživačkih pitanja.

Rezultati istraživanja i diskusija o rezultatima Formalna (ne)privrženost rodnoj ravnopravnosti u statutima odabranih lokalnih zajednica

Uvidom u same statute lokalnih zajednica dobija se inicijalni uvid o uslovno rečeno, formalnoj privrženosti rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou. Kao što se navodi u zakonima o lokalnoj samoupravi, opštine i gradovi imaju statut kojim se bliže uređuju pitanja samoupravnog djelovanja, ovlaštenja i načina rada organa na lokalnom nivou i njihovih međusobnih odnosa. U lokalnim zajednicama statuti već na samom početku navode principe ravnopravnosti građana i građanki. No, dalja analiza statuta pokazuje da rodna ravnopravnost u ovim temeljnim lokalnim dokumentima nije prioritet s obzirom na to da se navodi u okviru tzv. samoupravnih/ samostalnih poslova lokalne zajednice, pri čemu se pozicionira na posljednjem ili pretposljednem mjestu u okviru ovih poslova. Uz to, ne navode se konkretne mjere za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Jedino se u Statutu općine Srebrenik kada je riječ o ovdje analiziranim lokalnim zajednicama, navodi konkretna mjera prilikom izbora rukovodećih organa opštine, ali uz korištenje rodno neodgovornog jezika: „Prilikom predlaganja izbora predsjedavajućeg i zamjenika predsjedavajućeg Općinskog vijeća osigurati će se u najvećoj mogućoj mjeri ravnopravna zastupljenost konstitutivnih naroda i ostalih, te ravnopravnost spolova“ (Statut općine Srebrenik, Član 28). U Srebreniku se predviđa ista mjera i kada je riječ o izboru za Savjete mjesnih zajednica. Aktivistkinja iz Gračanice je navela da je nakon djelovanja njihove ženske lobi grupe, došlo do promjena statuta i do definisanja obaveza lokalnog nivoa vlasti vezano za rodnu ravnopravnost, ali uvidom u statut to još nije implementirano². U statutu grada Tuzla se ova mjera

² No, da se statut u tom smislu izmijenio potvrđuje novi Gender akcioni plan koji je usvojen u Gračanici za period 2022–2025 (a koji ovdje nije predmet analize s obzirom na period u kojem je sprovedeno istraživanje u ovoj i drugim lokalnim zajednicama) ali su i dalje prisutni problemi: „Izmjene Statuta Općine koje su usvojene 2018. godine predstavljaju pomak na nivou principa u odnosu na prvobitni Statut koji uopšte nije uzimao u obzir pitanje ravnopravnosti spolova. Ipak, ni nova rješenja nisu idealna jer iz propisa nije jasno u odnosu

predviđa samo za izbore u Savjete mjesnih zajednica: „Prilikom predlaganja kandidata za Savjet mjesne zajednice, vodit će se računa o nacionalnoj strukturu građana na području mjesne zajednice i da spolovi budu ravnopravno zastupljeni“ (Statut grada Tuzla, Član 97.3). Pri tome se u Tuzli, za razliku od drugih analiziranih zajednica, rodna ravnopravnost uopšte i ne propisuje kao obaveza i dio nadležnosti. Iz tih razloga, intervjuisana članica komisije za jednakopravnost spolova grada Tuzla navodi:

„I nama je rečeno da to ne može dok ne bude statut ali ne može statut grada Tuzla biti 'stariji' od Zakona o ravnopravnosti spolova, i konvencija koje su potpisane. I mi moramo učiniti da to gradski vijećnici spoznaju“.

U svim analiziranim statutima je prisutna patrijarhalna praksa korištenja muškog roda kao neutralne norme. Ovo se navodno neutralizira tako što se na početku statuta ističe, npr.: „Gramatički odnosno pojedini izrazi upotrebljeni u ovom statutu za označavanje muškog ili ženskog roda podrazumijevaju oba pola“ (Statut opštine Milići, Član 1.2.); „Odredbe ovog Statuta čitaju se i primjenjuju na način, koji podrazumijeva ravnopravnost oba spola, bez diskriminacije“ (Statut grada Tuzla, Član 12). Imajući u vidu da je u Zakonu o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine (ZoRS BiH, Član 9, e), korištenje isključivo jednog gramatičkog rod kao generičkog pojma prepoznato kao diskriminacija u jeziku, ovakva napomena, odnosno nespretna ograda od korištenja isključivo muškog roda, može se tumačiti i kao legitimizacija diskriminacije. U nekim od analiziranih lokalnih zajednica (Gračanici i Srebreniku) ne pravi se ovakva vrsta ograde zbog korištenja isključivo muškog roda kao gramatičkog izraza u statutima.

Razvoj bez roda - analiza strategija razvoja u odabranim lokalnim zajednicama

Na osnovu Strategije održivog razvoja EU, Lisabonske strategije i Milenijumskih ciljeva (UN), donose se strategije razvoja odnosno akcioni planovi na različitim nivoima vlasti, s između ostalog ciljem iskorjenjivanja siromaštva, smanjivanja nejednakosti, adresiranja pitanja klimatskih promjena i sl. (Bjorkdahl, Somun-Krupalija 2020: 108). Jedna od temeljnih pretpostavki ovih usmjerenja je da će se ženska ljudska prava poštovati i unaprijediti jedino kada su dio širih strateških usmjerenja (Björkdahl, Somun-Krupalija 2020: 108).

na šta se obezbjeđuje proporcionalna spolna zastupljenost i u kojim organima, tijelima, institucijama, poslovima, itd.“ (Grad Gračanica 2021: 7).

Strategije u ovdje analiziranim lokalnim zajednicama najčešće na početku navode osnovne demografske podatke vezano za procenat žena i muškaraca, stupanj obrazovanja, zaposlenje i eventualno su još neke od ovih karakteristika ukrštene prema spolu (dijelovi strategija pod nazivom stanovništvo), dok u Srebreniku (Općinsko vijeće Srebrenik 2016) nisu dati nikakvi podaci koji se tiču spolne strukture stanovništva. Ono što je takođe karakteristično je varijabilnost od lokalne zajednice do lokalne zajednice kada je riječ o navođenju podataka prema spolu koji su važni za definisanje strateških razvoja lokalne zajednice. U strategiji razvoja grada Tuzle dati su podaci vezano za spolnu strukturu zaposlenih u organima lokalne samouprave, i o uključenosti osoba ženskog spola u sportske aktivnosti (Grad Tuzla, 2018a: 18, 27). U Strategiji razvoja općine Gračanica su podaci vezano za pokrivenost stanovništva zdravstvenom zaštitom dati prema spolu, kao i struktura općinskog vijeća (Općinsko vijeće Gračanica 2017: 25, 36). Kada je riječ o Bratuncu navedeni su podaci po spolu koji se tiču starosne i obrazovne strukture stanovništva, pismenosti, i podaci o radno sposobnom stanovništvu prema statusu i aktivnosti (Opština Bratunac 2017b: 12, 13). U Strategiji razvoja općine Srebrenica dati su podaci koji se odnose na spolnu strukturu zaposlenih u zdravstvenim ustanovama, kao i spolnu struktura korisnika/ca prava u oblasti socijalne zaštite (Opština Srebrenica, 2017: 49). Kada je riječ o Milićima, navode se podaci koji se tiču generalne spolne strukture stanovništva, i navedena je spolna struktura lica sa invaliditetom kao i djece sa poteškoćama u razvoju (Opština Milići 2016: 39).

No, prilikom formulisanja prioriteta lokalnog razvoja i definisanja prepreka i mogućnosti (najčešće u formi SWOT analize), ovi podaci se ne uključuju u konkretne aktivnosti po oblastima obuhvaćenim strategijama na osnovu kojih se ove i strukturiraju: rad i zapošljavanje, poljoprivreda, obrazovanje, sport, kulturni život, socijalna zaštita, turizam. Eventualni rodni disbalansi koji se samo mjestimično i taksativno navode, dalje se ne analiziraju i ne problematizuju. Tako je iz Stategije razvoja opštine Bratunac evidentan veliki rodni disbalans kada je riječ o pismenosti stanovništva s obzirom na to da je nepismenog muškog stanovništva 0,85% a ženskog 8,68% (Opština Bratunac 2017b: 13) i žena je takođe više među nezaposlenima (Opština Bratunac 2017b: 20). Ipak Strategija ovaj problem ne analizira s rodnog aspekta niti se predviđaju konkretne mjere. U Strategiji razvoja grada Tuzla se navodi da je u sportskim takmičenjima uključeno „ne više od 20% osoba ženskog spola“ i kao razlog se, jednim dijelom, vidi „u manjem broju klubova isključivo ženskog sporta“ (Grad Tuzla 2018a: 18). No, nije predviđena nijedna afirmativna mjera koja bi pospješila veću uključenost osoba ženskog spola u sportske aktivnosti.

U nekim oblastima i u lokalnim zajednicama, navode se konkretne mjere vezano za samozapošljavanje žena. U strategiji razvoja općine Gračanica se očekuje povećanje zaposlenosti žena (u iznosu od 2,5% godišnje) i promovira se, kako se navodi, „socijalna uključenost i borba protiv nejednakosti među spolovima“ (Općinsko vijeće Gračanica 2017: 69). Od konkretnih aktivnosti kada je riječ o nezaposlenosti žena pominje se projektna aktivnost pod nazivom *Program unaprjeđenja poljoprivredne proizvodnje*, čija su ciljna grupa mladi i nezaposlene žene (Općinsko vijeće Gračanica 2017: 205). To ukazuje na projektni, a ne sistemski pristup kada je riječ o zapošljavanju žena, posebno ako imamo u vidu da se pri njihovom navođenju ne uključuje šira rodna perspektiva i ove aktivnosti se ne povezuju s drugim oblicima marginalizacije žena.

U strategijama nekih od analiziranih lokalnih zajednica se marginalizirane grupe žena, kao što su žrtve nasilja u porodici, spominju u dijelovima koji se tiču socijalne zaštite, ali se samo u Strategiji razvoja opštine Milići navode konkretni podaci u vezi sa zastupljenošću ove kategorije kao i problemi smještaja lica u sigurnu kuću zbog njene udaljenosti s obzirom na to da se najbliža sigurna kuća nalazi u Bijeljini (Opština Milići 2016: 38). Eventualne planirane aktivnosti s ciljem prevencije i zaštite žena od nasilja, ne uključuju širu rodnu perspektivu, već se prikazuju kroz opis pojedinačnih, projektnih aktivnosti.

Također, iako se u strategiji razvoja opštine Bratunac navodi da aktivnosti moraju biti usmjerene i prilagođene različitim dobnim i društvenim grupama kao što su djeca, mladi, žene, poljoprivrednici (Opština Bratunac 2017b: 55), pri čemu je sporan način na koji se ove grupe taksativno navode zajedno, riječ je o deklarativnoj opredijeljenost bez jasno prikazanih mjera i integriranja rodne perspektive.

Uvidom u strategije lokalnog razvoja naglašava se važnost partnerstva s organizacijama civilnog društva, i u lokalnim zajednicama u kojima postoje ženske organizacije civilnog društva, one se pominju kao partneri u djelovima strategija koje se odnose na razvoj civilnog društva. U svim analiziranim lokalnim zajednicama se ženske organizacije integrativno navode sa ostalim organizacijama civilnog društva, a u strategiji razvoja grada Tuzla se neke od ženskih organizacija u ovom gradu navode među najznačajnijim i najkapacitiranijim udruženjima. U slučajevima gdje se u strategijama pominju određeni oblici saradnje sa ženskim organizacijama, najčešće je riječ o nekim pojedinačnim aktivnostima vezano za planirane projekte (npr. saradnja u ekonomskom osnaživanju, zaštiti od nasilja u porodici i sl.), i bez sistemskog pristupa kada je riječ o partnerstvu s civilnom društvu na lokalnu. Na problem

ovakvog projektnog pristupa kada je o urođnjavanju riječ, ukazala je i predsjednica komisije za jednakopravnost spolova iz Tuzle, istakavši da je prošlo vrijeme projekata.

Jedino se u Strategiji razvoja opštine Milići navodi u okviru širih ciljeva sljedeće: „Da bi se ostvarila komponenta društvenog razvoja neophodno je voditi računa o razvoju sistema društvenih vrijednosti, o kvalitetnom obrazovanju, socijalnoj, zdravstvenoj zaštiti, te jednakim pravima za sve, sa posebnim osvrtom na žene i mlade“ (Opština Milići 2016: 12). No, i u ovoj strategiji se fragmentarno adresiraju specifične potrebe žena na lokalnu i ne ugrađuje se rodna perspektiva kao ključni segment razvoja, te je riječ o deklarativnoj opredijeljenosti.

Komisije za ravnopravnost spolova na lokalnu i lokalni akcioni planovi

Na lokalnom nivou su uspostavljene komisije za ravnopravnost spolova, ali s različitim stupnjem učinkovitosti od lokalne zajednice do lokalne zajednice, s napomenom da ovakve komisije nisu uspostavljene u svim lokalnim zajednicama odnosno o tome ne postoje precizni i dostupni podaci. Nazivi ovih komisija su različiti, a najčešće se koristi formulacija komisija za ravnopravnost (s)polova, iako se susreću i drugi nazivi, kao je na primjer slučaj s komisijom Gradskog vijeća Gračanica – Komisija za etički kodeks, ravnopravnost spolova, prava i slobode čovjeka, predstavke i pritužbe (Grad Gračanica n.d.). Time se proširuje njihov djelokrug nadležnosti i time gubi primarni fokus, ali i upućuje na eventualna nepoznavanja koncepta zaštite (ženskih) ljudskih prava, a na šta je ukazala intervjuisana aktivistinja iz Gračanice.

Često, ako se i navodi na zvaničnoj stranici lokalne zajednice da postoji ovakva komisija (kao što je slučaj u Milićima, Srebreniku, Gračanici), nema nikakvih podataka o njoj aktivnosti i uglavnom se navode samo podaci vezano za njeno osnivanje (npr. Komisija za ravnopravnost spolova Općine Srebrenik 2007), ali također nema drugih podataka vezano za konkretne aktivnosti. Izuzetak predstavlja grad Tuzla gdje se na zvaničnoj web-stranici navodi stenogram sa sedamnaeste sjednice Gradskog vijeća Tuzla gdje se pod tačkom 3 raspravljalo o realizaciji akcionog plana ravnopravnosti spolova za period 2013–2016. godina (Grad Tuzla 2018b).

Iz obavljenih razgovora sa članovima/icama ovih komisija, vidi se određena pasivnost ovakvih komisija tamo gdje su one uspostavljene. Sâmi članovi/ice komisija s kojima smo obavile razgovore navode da nisu imali nekih aktivnosti, jer nisu bili pozivani da preduzmu konkretne mjere, pominjući pri tom i pozivanja na seminare i stručna usavršavanja prije svega od strane

državne agencije odnosno entitetskih gender centara. Iako ovi navodi jednim dijelom ukazuju na nedovoljnu uvezanost različitih komisija na različitim nivoima vlasti, ipak treba napomenuti, s obzirom na to da je na višim nivoima vlasti proveden veliki broj aktivnosti, da na lokalnom nivou nedostaje inicijative i volje da se nešto pokrene ili provede. Neki članovi i članice su tokom razgovora navodili da su motivisani za rad u komisiji, ali da nije bilo nikakvih aktivnosti ili veoma rijetko. Član komisije iz Milića navodi da se održalo nekoliko sastanaka na kojim se rješavalo pitanje smještanja jedne žene u sigurnu kuću, kao i sastanci sa školama vezano za seminare i radionice na temu rodnih stereotipa i rodno zasnovanog nasilja. Iz razgovora sa članovima/icama komisija, vidi se da članovi/ce komisija uglavnom ne znaju koji je njihov djelokrug rada, te s obzirom na postojeća znanja i vještine, nisu u mogućnosti da samoinicijativno predlažu i poduzimaju određene aktivnosti. U novom sazivu Komisije za jednakopravnost spolova grada Tuzle, koja je formirana nakon lokalnih izbora 2020. prepoznaje se posvećenost, znanje i želja kod intervjuisanih članica da ova komisija konačno „zaživi“. No, i taj podatak nam govori da je riječ o svojevrsnom diskontinuitetu imajući u vidu neučinkovitost prethodnog saziva.

Ono što je posebno zabrinjavajuće je da i slučajevima gdje su komisije imale određene i važne aktivnosti, a koje se ogledaju i u usvajanju lokalnog gender akcionog plana (LGAP), učinak usvojenih planova sporan. Po riječima aktivistkinja iz Bratunca odnosno Tuzle:

„Dobrim djelom nešto je urađeno ali ne prateći taj akcioni plan. To je sve bilo ad hoc [...] nije napravljen jedan dokument da bi se mogao raditi monitoring, praćenje nego mi imamo samo neke segmente“.
„Akcioni plan je istekao prije dvije godine, ali i nakon Inicijative Komisije za jednakopravnost spolova [grada Tuzla] ništa do sada nije urađeno[...]“

U takvim okolnostima, aktivistkinje često preuzimaju inicijativu i pozivaju članove/ice komisija na razgovore s ciljem unapređenja njihovog rada, a na osnovu realnih potreba žena i djevojčica na terenu, odnosno kontaktiraju, kako navode, lokalne vlasti. Ono što se prepoznaje kao problem je nepostojanje adekvatnog budžetiranja koje bi kad se planovi eventualno usvoje, omogućili njegovo provođenje:

„Ono što je specifično za grad Tuzlu je da se oni bave onim jednokratnim ulijetanjem sredstava i umjesto da te pare, sistemski namjene da budžet bude rodni, da se zadovolji sve, ne, oni odvoje malo za ovu onu pomoć [...]“.

Pojedini lokalni akcioni planovi u Bosni i Hercegovini su već napravljeni, i njihovi ciklusi provedbe su već završeni, kao što je slučaj u Bratuncu, Gračanici i Tuzli. Za druge lokalne zajednice, na osnovu obavljenih intervjua sa članovima/icama komisija kao i sa aktivistkinjama nismo dobile ni informaciju da li su akcioni planovi uopšte i usvojeni. U lokalnim zajednicama gdje ne postoje profilisane ženske organizacije, aktivistkinje sa kojima su obavljeni intervjui takođe nisu dale precizne odgovore. Aktivistkinja iz Gračanice koja djeluje u okviru neformalne lobi grupe, opisivala je aktivnosti koje se tiču izmjene statuta i njihovog rada na ravnopravnom učešću žena u procesu donošenja odluka, s fokusom na uspjehe ove grupe kada je riječ o ulasku žena u savjete mjesnih zajednica kojima su ranije u potpunosti dominirali muškarci. Nije imala konkretne informacije koje se tiču implementacije LGAP-a i monitoringa šta je urađeno. Članica komisije iz Tuzle koja je imala informacije i o drugim lokalnim zajednicama, navela je da su akcioni planovi u prethodnih periodima rađeni po principu *copy paste*, bez prethodne analize stanja na terenu i istraživanja o potrebama žena u tim lokalnim zajednicama:

„Postoji jedan 'template' i u Gračanici³ je tako i svi ga koriste i samo malo promijene. Stoga smo tražili [u Tuzli] da se napravi tako da se može mjeriti i kaže to i to smo uradili i to nam je akcioni plan pomogao“.

Na osnovu obavljenih intervjua odnosno razgovora, stječe se dojam da je izrada ovih planova shvaćena kao formalna obaveza, bez dovoljno svijesti i posvećenosti o njihovom značaju i implikacijama po život žena i djevojčica u lokalnoj zajednici. To je prisutno kako kod samih članova/ica komisija, a u slučajevima da komisija pokušava da djeluje, suočava se sa nedovoljnim uvažavanjem svojih aktivnosti od strane donosioca odluka na lokalnom nivou. Tome govori u prilog i činjenica da nisu uspostavljeni mehanizmi monitoringa i evaluacije lokalnih akcionih planova u slučaju da su oni bili napravljeni, te na koncu nakon završenog ciklusa provedbe, izostaju i završni izvještaji o njihovim stvarnim učincima.

³ Ovdje napominjemo da je intervjuisana pomenula akcione planove koji su bili izrađeni u periodu obavljanja intervjua, te se ovo mišljenje ne odnosi na akcione planove koji su eventualno usvojeni nakon 2021, kao što je npr. akcioni plan u Gračanici za period 2022–2025.

Zaključak

Na osnovu dobijenih rezultata u analiziranim lokalnim zajednicama možemo zaključiti da mehanizmi za rodnu ravnopravnost nisu dovoljno izgrađeni, i da se potrebe žena i djevojčica marginalizuju od strane donosioca odluka. To je evidentno još iz samih statuta lokalnih zajednica koji samo formalno kao jednu od svojih nadležnosti i obaveza navode ravnopravnost spolova, pri čemu se najčešće ne predviđaju konkretne mjere za to ili se navode sporadične i to samo u nekim lokalnim zajednicama i neka imenovanja u okviru nadležnosti lokalne samouprave. Analiza strategija razvoja lokalnih zajednica ukazuje na fragmentaran pristup rodnoj ravnopravnosti uglavnom kroz navođenje osnovnih demografskih pokazatelja prema spolu pri čemu se uočava da podaci koji su razvrstani prema spolu variraju od lokalne zajednice do lokalne zajednice te se rodno senzitivna statistika koristi neujednačeno. Statistički podaci koji se navode, čak i kad sami po sebi ukazuju da je prisutna rodna neravnopravnost, dalje se ne analiziraju i više se nego rijetko pretaču u planirane aktivnosti i konkretne mjere. Takođe, navode se šture informacije o planiranim aktivnostima vezano za specifične kategorije žena te možemo zaključiti da je riječ o skoro potpunom zanemarivanju specifičnosti položaja i potreba žena i djevojčica pri njihovoj izradi. Ovakve strategije vode u rodno neodgovorno budžetiranje, gdje se radi samo o specifičnim izdvajanjima za određene potrebe žena (npr. vantjelesna oplodnja) ili za marginalne grupe žena (najčešće žrtve nasilja u porodici ili nezaposlene žene) pri čemu je i tu riječ o nedovoljnim sredstvima. Ovi rezultati se potvrđuju kada je riječ o konkretnim mehanizmima koji su posebno namijenjeni unapređenju i konkretnom radu na rodnoj ravnopravnosti, kao što su lokalne komisije za ravnopravnost spolova. U velikoj većini slučajeva gdje smo uopšte i uspjele da obavimo razgovor sa članovima/icama ovih komisija rezultati ovih razgovora ukazuju na nedostatak kontinuiteta u radu, slabo razvijenu svijest o vlastitim ovlaštenjima i dužnostima, i manjak inicijative. U slučaju da se prepoznaje određena svijest i volja ka preuzimanju inicijative, uočava se diskontinuitet u radu ovakvih komisija u odnosu na prethodne sazive iz iste lokalne zajednice. Takođe, prisutna je marginalizacija i getoizacija komisija budući da u slučajevima kada je bilo aktivnosti ovih komisija, one nisu ozbiljno razmatrane od strane donosioca odluka niti su izgrađeni mehanizmi za praćenje njihovog rada.

I dok je na državnom i entitetskim nivoima vlasti prisutan raskorak između *de uire* i *de facto*, na lokalnom nivou vlasti mehanizmi za rodnu ravnopravnost nisu adekvatno izgrađeni ni *de uire*. Njihova neizgrađenost i neispunjavanje formalnih obaveza (redovni sastanci, prijedlog i izrada akcionih planova, izgrađenost alata za praćenje rada komisija i sprovođenje akcionih planova) otežavaju precizna mjerenja i istraživanja njihovih eventualnih učinaka. S

obzirom na to da se svakodnevne potrebe i prava ostvaruju na lokalnom nivou vlasti, više je nego neophodno ojačati ove mehanizme. U ovdje analiziranim lokalnim zajednicama evidentan je tzv. fragmentaran i projektni pristup kada je riječ o aktivnostima vezano za unapređenje položaje žena i djevojčica, a što potvrđuje analiza lokalnih dokumenata i intervju/razgovora sa akterima/kama ovih procesa. Ovakav projektni pristup daje sporadične rezultate, a u lokalnim zajednicama u kojima ne postoje kapacitirane ženske organizacije civilnog društva koje su u mogućnosti da apliciraju za projekte i da pokreću različite inicijative situacija je još lošija.

I dok se u istraživanjima i feminističkim raspravama na globalnom nivou problematizuje mogućnost praksi urođnjavanja da suštinski transformišu rodne odnose, u Bosni i Hercegovini veliki problem predstavlja neefikasnost ovih mehanizama i njihova *ad hoc* primjena posebno na lokalnom nivou te su učinci sljedstveno još slabiji. Nedovoljna izgrađenost ovih mehanizama, nepostojanje svijesti i volje kod ključnih donosioca odluka, kao i neujednačena kapacitiranost ženskih organizacija u lokalnim zajednicama da aktivno promovišu i participiraju u ovim aktivnostima, dodatno slabi potencijalne rezultate praksi urođnjavanja.

Literatura

1. Acosta, M. et al., 2021. Examining the promise of ‘the local’ for improving gender equality in agriculture and climate change adaptation. *Third World Quarterly*, 42 (6), str. 1135–1156.
2. Agencija za ravnopravnost spolova BiH. *Lokalni akcioni planovi*. <https://arsbih.gov.ba/oblasti/lokalni-akcioni-planovi/>.
3. Aljazeera (13. Nov 2020). Infografika: Najdugovječniji načelnici i gradonačelnici u BiH. [online] Dostupno na: <<https://balkans.aljazeera.net/interactives/2020/11/13/infografika-najdugovjecniji-nacelnici-i-gradonacelnici-u-bih>> [12. 10. 2022.].
4. Andersson, R., 2015. The Question of Feminism in Gender Mainstreaming—A Case of Non-conflict in Local Politics, *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 23 (3), str. 203–219.
5. Antonijević, Z., 2019. Gender mainstreaming: urođnjavanje. U: Ždralović, A., Gavrić, S. ur. *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 275–284.
6. Atlić-Smajlović, A., 2013. *Komisije za ravnopravnost spolova u Bosni i Hercegovini: unapređenje kapaciteta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina (Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika 2012–2013).

7. Bacchi, C., Eveline, J., 2010. *Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory*. Adelaide: University of Adelaide Press.
8. Björkdahl, A., Somun-Krupalija, L., 2020. Gender equality and local governance: Global norms and local practices. U: Shabbir, C. ur. *Governance for Urban Services: Towards Political and Social Inclusion in Cities*. Singapore: Springer, str. 107–126.
9. Booth, C., Bennet, C. 2002. Gender Mainstreaming in the European Union: Towards a New Conception and Practice of Equal Opportunities. *The European Journal of Women's Studies*, 9 (4), str. 430–446.
10. Braun, V., Clarke, V., 2012. Thematic analysis. U: Cooper. H. M. et al, ur. *APA handbook of research methods in psychology, Vol. 2. Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological*. Washington, DC: American Psychological Association, str. 57–71.
11. Chaney, P., 2016. Civil Society and Gender Mainstreaming: Empirical Evidence and Theory-Building from Twelve Post-Conflict Countries 2005-2015. *World Development*, 83, str. 280–289.
12. Clisby, S., Enderstein A., 2017. Caught between the orientalist–occidental polemic: gender mainstreaming as feminist transformation or neocolonial subversion? *International Feminist Journal of Politics*, 19 (12), str. 231–246.
13. Conley, H., Page, M. 2018. The Good, the Not So Good and the Ugly: Gender Equality, Equal Pay and Austerity in English Local Government. *Work, Employment and Society*, 4, str. 789–805.
14. Eerdewijk, A. v., Davids, D. 2013. Escaping the Mythical Beast: Gender Mainstreaming Reconceptualized. *Journal of International Development*, 26 (3), str. 303–316.
15. Federalni zavod za programiranje razvoja. 2020. *Socioekonomski pokazatelji po općinama 2019*. Sarajevo: Federalni zavod za programiranje razvoja. [online] Dostupno na: <<http://fzzpr.gov.ba/bs/pubs/3/3/istrazivanja-i-analize>> [12. 10. 2022.].
16. Gender centar FBiH. *Lokalni akcioni planovi*. <https://www.gcfbih.gov.ba/oblasti/lokalni-akcioni-planovi/>
17. Grad Gračanica. n.d.. *Komisije gradskog vijeća*. [online] Dostupno na: <<https://gracanica.gov.ba/komisije-opcinskog-vijeca/>> [12. 10. 2022.].
18. Grad Gračanica. 2021. *Lokalni gender akcioni plan Grada Gračanica 2022.–2025*. [online] Dostupno na: <https://gracanica.gov.ba/wp-content/uploads/2021/11/LGAP-Gracanica.pdf> [29. 11. 2022.].
19. Grad Tuzla - Razvojni tim Grada Tuzla. 2018a. *Strategija razvoja Grada Tuzla 2012–2026 (revidirana za period 2019-2021)*. [online] Dostupno na: <<http://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2019/03/Revidirana-Strategija-razvoja-Tuzle.pdf>> [25. 10. 2022.].
20. Grad Tuzla – Gradsko vijeće Tuzla. 2018b. *Stenogram s osamnaeste sjednice Gradskog vijeća Tuzla održane 12. aprila 2018. godine*. [online] Dostupno na: <<http://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2018/05/stenogram-18-GVT-12-04-2018.pdf>> [25. 10. 2022.].

21. Grad Tuzla. 2021. *Statut Grada Tuzla*. [online] Dostupno na: <http://grad.tuzla.ba/wp-content/uploads/2014/11/Statut-Grada-Tuzla2.pdf> [25. 10. 2022.].
22. Gradsko vijeće Gračanica. 2019. *Statutarna odluka o organizaciji Grada Gračanica u skladu sa Zakonom o Gradu Gračanica*. [online] Dostupno na: <https://gracanica.gov.ba/download/statutarna-odluka-o-organizaciji-grada-gracanica-u-skladu-sa-zakonom-o-gradu-gracanica/?wpdmdl=23037> [12. 10. 2022.].
23. Gusta, A. L. R., Madera, N., Caminotti, M. 2017. Governance Models of Gender Policy Machineries under Left and Right Governments in Latin America. *Social Politics*, 24 (4), str. 452–480.
24. Hodžić, S. 2011. Seduced by Information, Contaminated by Power. Women's rights as a global panopticon. U: Berghoffen, D. et al. ur. *Confronting Global Gender Justice*. London and New York: Routledge, str. 215–230.
25. Hughson, M. 2014. *Gender Country Profile for Bosnia and Herzegovina*. European Commission. [online] Dostupno na: https://europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacijaEU_2014070314432045eng.pdf [25. 10. 2022.].
26. Kadribašić, A. 2019. Institucionalni mehanizmi i javne politike za rodnu ravnopravnost. U: Ždralović, A., Gavrić, S. ur. *Uvod u rodne studije. Teorija, pravo, politika – za studentice i studente društvenih nauka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet, str. 137–150.
27. Kadribašić, A. et al, 2020. *Polazna studija o barijerama političkom učešću žena u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UNDP.
28. Kardam, N., Acuner, S. 2003. National women's machineries: structures and spaces. U: Shirin, R. M. ur. *Mainstreaming gender, democratizing the state? Institutional Mechanisms for the advancement of women*. New York: Manchester University Press, str. 96–113
29. Komisija za ravnopravnost spolova Općine Srebrenik. 2007. *Jednakost i ravnopravnost spolova*. [online] Dostupno na: <https://srebrenik.ba/images/stories/Brosure/brosura%20o%20jednakopravnosti%20spolova.pdf> [11. 10. 2022.].
30. Lazarević, M., Tadić, K. 2018. *Gender Issues in the Western Balkans*. Civil Society Forum of the Western Balkan Summit Series. [online] Dostupno na: https://wb-csf.eu/docs/Gender_Issues.pdf.pdf [15. 10. 2022.].
31. McBride, D., Mazur, A. 2011. *Gender Machineries Worldwide*. [online] Dostupno na: <https://pppa.wsu.edu/documents/2017/02/mcbride-mazur-2011.pdf> [11. 10. 2022.].
32. Miftari, E. 2017. *Lokalne politike za ravnopravnost spolova u Bosni i Hercegovini. Izvještaj o lokalnim politikama u općinama i gradovima na području Bosne i Hercegovine u odnosu na uspostavu ravnopravnosti spolova u lokalnim zajednicama*. Sarajevo: Fondacija CURE.
33. Milinović, J., Krunić, S. 2011. *Analiza rada lokalnih zajednica na uvođenju principa ravnopravnosti polova u Republici Srpskoj*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.

34. Općina Srebrenik. 2008. *Statut općine Srebrenik*. [online] Dostupno na: <<https://www.srebrenik.ba/images/stories/Statutopcine/statut%20opcine%20srebrenik.pdf>> [25. 10. 2022.].
35. Općinski vijeće Srebrenik. 2016. *Strategija lokalnog razvoja općine Srebrenik 2011–2020 (revidirana strategija za period 2015–2020)*. [online] Dostupno na: <https://www.srebrenik.ba/images/vijesti/2016/20160704/Revidirana_Strategija_lokalnog_razvoja_2016-2020.pdf> [25. 10. 2022.].
36. Općinsko vijeće Gračanica. 2017. *Strategija lokalnog razvoja općine Gračanica 2011–2020 (revidirana strategija za period 2016–2020)*. [online] Dostupno na: <<https://gracanica.gov.ba/download/revidirana-strategija-lokalnog-razvoja-opcine-gracanica-2016-2020/?wpdmdl=21168>> [22. 10. 2022.].
37. Opština Bratunac. 2017a. *Statut opštine Bratunac*. [online] Dostupno na: <http://opstinabratunac.com/images/Statut_op%C5%A1tine_Bratunac.pdf> [22. 10. 2022.].
38. Opština Bratunac. 2017b. *Strategija održivog razvoja opštine Bratunac za period 2017–2022. godine* [online] Dostupno na: <http://opstinabratunac.com/images/strategija_razvoja.pdf> [22. 10. 2022.].
39. Opština Milići. 2016. *Strategija razvoja opštine Milići za period 2017–2022. godine*. [online] Dostupno na: <http://opstinamilici.org/fajlovi/strategija_razvoja2017.pdf> [24. 10. 2022.].
40. Opština Milići. 2017. *Statut opštine Milići*. [online] Dostupno na: <<http://opstinamilici.org/fajlovi/statutopstina17.pdf>>. [24. 10. 2022.].
41. Opština Srebrenica. 2017. *Strategija razvoja opštine Srebrenice za period 2018–2022.godine – nacrt*. [online] Dostupno na: <<http://www.srebrenica.gov.ba/images/dokumenti/2017/ou/Strategija%202018-2022.pdf>>. [25. 10. 2022.].
42. Opština Srebrenica. 2018. *Statut opštine Srebrenica*. [online] Dostupno na: <[https://www.srebrenica.gov.ba/images/dokumenti/2019/so_materijali/Statut%20Opstine%20Srebrenica%20\(2018\).pdf](https://www.srebrenica.gov.ba/images/dokumenti/2019/so_materijali/Statut%20Opstine%20Srebrenica%20(2018).pdf)> [25. 10. 2022.].
43. OSCE. 2009. *Status i aktivnosti opštinskih komisija za ravnopravnost polova u Bosni i Hercegovini. Pregled i preporuke*. [online] Dostupno na: <<https://www.osce.org/files/f/documents/c/4/110180.pdf>>
44. OSCE. 2015. *Priručnik za ostvarivanje ravnopravnosti spolova na lokalnom nivou*. [online] Dostupno na: <<https://www.osce.org/files/f/documents/e/3/216641.pdf>>
45. Otero-Hermida, P., Lorenzo, R.B. 2020. Gender mainstreaming in Spain: policy, instruments, influencing factors, and the role of local government. *Local Government Studies*, 46 (6), str. 865–887.
46. Pejanović, M., Sadiković, E., ur. 2022. *Participacija građana/građanki u odlučivanju o javnim poslovima lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
47. Pierson, C. et al., 2016. Contemporary challenges: researching gender in divided societies. Claire Pierson and Jennifer Thomson in conversation with

- Fidelma Ashe and Gorana Mlinarević. *International Feminist Journal of Politics* 18 (4), str. 606–613.
48. Popov-Momčinović, Z. 2020. Volunteering in the Context of Women's Activism in Civil Society. *Südosteuropa Journal of Politics and Society*, 68 (2), str. 225–251.
49. Rai, S. M. 2003. Institutional mechanisms for the advancement of women: mainstreaming gender, democratizing the state?. U: Rai, M. S., *Mainstreaming gender, democratizing the state? Institutional Mechanisms for the advancement of women*. New York: Manchester University Press, str. 15–39.
50. Rošul-Gajić, J. 2016. Women's Advocacy in Postwar Bosnia and Herzegovina. Implementation of UNSCR 1325 on Women, Peace and Security. *Journal of International Women's Studies*, 17(4), str. 143–159.
51. Sarajevski otvoreni centar i Gender centar FBiH. 2020. *Krajnje je vrijeme za Gender akcione planove!* [online]. Dostupno na: <<https://soc.ba/krajnje-je-vrijeme-za-gender-akcione-planove/>> [12. 10.2022.].
52. Savičić, S. 2016. *Ka ostvarivanju ravnopravnosti polova u kantonima Federacije BiH. Pravila, institucije, politike*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.
53. Simić, O. 2015. Gender (In)equality in Bosnia and Herzegovina: One Step Forward, Two Steps Back. U: Hassenstab, C. H., Remet, S. P. ur. *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe*. New York: Palgrave MacMillan, str. 87–107.
54. True, J. 2003. Mainstreaming Gender in Global Public Policy. *International Feminist Journal of Politics*, 5 (3), str. 368–396.
55. Valiente, C. 2007. Developing Countries and New Democracies Matter: An Overview of Research on State Feminism Worldwide. *Politics and Gender*, 3 (4), 530–541.
56. Waylen, G. 2007. *Engendering Transitions: Women's Mobilization, Institutions, and Gender Outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
57. Zwingel, S. 2016. *Translating International Women's Rights: The CEDAW Convention in Context*. New York: Palgrave Macmillan.
58. Ždralović, A., Popov-Momčinović, Z., Hrnjić Kuduzović, Z. 2018. *Žene u bh. institucijama marionete zakonske kvote*. Sarajevo: Fondacija CURE.
59. Ždralović, A., Popov-Momčinović, Z. *Activism on the Margins: Capacity Assesment in Ten Selected Women's Organisations*. Sarajevo: CURE Foundation and the Foundation for Women's Empowerment.
60. Žeravčić, G. 2016. Mapping Study of CSOs in Bosnia and Herzegovina. [online] Dostupno na < <http://europa.ba/wp-content/uploads/2016/11/Mapping-study-of-CSOs-in-BiH.pdf> > [22.10.2022.].